

УДК 159.923.2

Л. М. Снівак

ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЮНОСТІ

У статті представлено мету, зміст і методи програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва. Розкрито психологічну сутність, структуру та особливості розвитку національної самосвідомості особистості в юності. Програма психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва може застосовуватися психологами, викладачами та кураторами студентських груп у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.

Ключові слова: національна самосвідомість, психологічний супровід, розвиток, особистість, юність.

В статье представлены цели, содержание и методы программы психологического сопровождения развития национального самосознания юношества. Раскрыты психологическая сущность, структура и особенности развития национального самосознания личности в юности. Программа психологического сопровождения развития национального самосознания юношества может применяться психологами, преподавателями и кураторами студенческих групп в учебно-воспитательном процессе высшего учебного заведения.

Ключевые слова: национальное самосознание, психологическое сопровождение, развитие, личность, юность.

The article outlines the objective, essence and methods of program of psychological support of the development of young person's national self-consciousness. Psychological essence, structure and characteristics of the development of young person's national self-consciousness have been given. The program of psychological support of development of young people's national self-consciousness may be applied by psychologists, lecturers and heads of higher education institutions in teaching process.

Keywords: national self-consciousness, psychological support, development, personality, youth.

Постановка проблеми. Стрімке та невпинне інтегрування Української держави до Європейського соціокультурного простору актуалізує проблему розвитку національної самосвідомості її громадян. У Державній Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді задекларовано, що розвиток національної самосвідомості юнацтва є одним із пріоритетних завдань освітнього процесу у вітчизняних вищих навчальних закладах. У законі України «Про освіту» національну свідомість визначено підґрунтям освіти в державі. Національна спрямованість освіти у вищій школі вимагає від науковців, педагогів і психологів, відшукання нових, ефективних шляхів національного виховання студентів. У зв'язку з цим, обґрунтування теоретико-методологічних засад, розробка змістових і процесуальних аспектів програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку є стрижневим завданням сучасної української психологічної науки та педагогічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх двадцяти років у вітчизняній психологічній науці виявлено небагато робіт із проблематики національної самосвідомості особистості періоду юності. Предметом наукового вивчення психологів були: психологічні чинники генези національної самосвідомості (А. М. Березін, 2002); становлення «Я-образу» підлітків і юнаків (14-20 рр.) у процесі національної ідентифікації (О. В. Шевченко, 2005); специфіка розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури (В. Ф. Соколова, 2009). Однак осторонь наукової рефлексії залишилося питання щодо змістових і процесуальних аспектів психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності, висвітлення яких є метою цієї статі.

Виклад основного матеріалу. Виховання особистості з високим рівнем національної самосвідомості набуває особливої актуальності в період юності, що є вирішальним для розвитку цього виду самосвідомості. Методологічною основою дослідження розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку визначено інтегративно-ціннісний підхід [3]. У межах цього підходу впроваджувалися такі принципи: 1) національної самототожності особистості юнацького віку; 2) об'єктивації національного «Я» особистості в юності; 3) синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальностей національного «Я»

особистості в юності. Перший принцип утверджує усвідомленість та інтегрованість національної самоідентифікації юнацтва, основним результатом якого стає цілісне інтегроване національне «Я» особистості. Сутність другого принципу є винесення назовні внутрішніх механізмів становлення національного «Я» особистості періоду юності, тобто розкриття психологічних засобів розвитку цього складного феномена. Цими психологічними засобами є вербалізації й реалізовані прагнення особистості періоду юності до національного самоствердження, що відбиваються в єдності позиції, дій і вчинків цієї особистості як суб'єкта нації. Принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» презентує наявність узгоджених зв'язків між цими утвореннями, а точніше їх «співдружню» дію. Ця синергійність сприяє забезпеченню цілісності інтегрованого національного «Я» особистості в юності та підвищенню результативності її національної самосвідомості.

У руслі авторського інтегративно-ціннісного підходу розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності є складним інтегрованим процесом самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як представника і суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) й об'єктивних (мова, культура, територія проживання, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ціннісних ознак. З оглядом на результати цього пізнання та ставлення особистість періоду юності здійснює регулювання власної поведінки у сферах внутрішньонаціонального буття і міжнаціональних відносин. Водночас презентовані ознаки забезпечують інтегруючу та відокремлюючу функції національної самосвідомості. У юності епіцентром розвитку національної самосвідомості є цілісне та інтегроване національне «Я», що містить множину усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості цього віку до себе як представника і суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей, згідно з якими вона управляє власними діями і вчинками та самореалізується у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях.

Водночас розвиток національної самосвідомості особистості є неможливим без її входження до національного простору та національної самореалізації у цьому просторі. На нашу думку, національний простір особистості як представника нації є умовами

розвитку та життєдіяльності людини, які у психологічному контексті сприяють засвоєнню нею прав і обов'язків щодо конкретної національної спільності. Важливою складовою цього простору є внутрішня позиція особистості, що презентує її ставлення до національних цінностей. Відтак людина осмислює, усвідомлює й «зараховує» до особистісної системи цінностей і власного «Я» такі національні цінності та національні смисли, що узгоджуються з її індивідуальною ціннісною системою та власними уявленнями про себе в цілому. Лише пізніше вона намагається визначити і реалізувати себе як представника конкретної нації та носія її цінностей, позиціонуючи власну національну самоідентичність. Відзначимо, що вивчення процесу розвитку національної самосвідомості в соціальному просторі особистості юнацького віку як представника нації дозволило надати цілісного смислу його стрижневому інтегративно-ціннісному утворенню – національному «Я» і сприяло виявленню умов позитивного впливу на такий процес.

Протягом онтогенезу, у національному просторі особистість спочатку набуває знань щодо своєї та інших націй, специфічних якостей їх представників (національний характер), особливостей національної мови, історії, культури, звичаїв, традицій, релігійних уподобань, території, умов проживання тощо. На основі цього вона опановує суспільну національну свідомість. Водночас активне відтворення особистістю у спільних взаємодіях із представниками своєї нації засвоєних знань щодо цієї нації й набутого досвіду значною мірою розширює межі розвитку її національного «Я». Адже, постійно беручи участь у внутрішньонаціональних взаємодіях, особистість самостійно конструює особисту систему національних цінностей, образ конкретної нації, власне емоційно-ціннісне ставлення до національно-психологічних якостей її представників, приймаючи для себе найбільш важливі з них. На визначених засадах відбувається розвиток структурних складових національної самосвідомості особистості, зокрема її національного «Я-образу», емоційно-ціннісного ставлення до себе як представника конкретної нації та національної самоідентичності.

У цілому сутність когнітивного компонента національної самосвідомості особистості відображають її уявлення про себе як представника і суб'єкта нації, носія її цінностей, що з'являються у процесі національного самопізнання та встановлення смислу свого національного «Я». Смисл емоційно-ціннісного компонента

національної самосвідомості особистості найвиразніше презентується в її емоційно-ціннісному ставленні до себе як представника і суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей. Основними проявами регулятивного компонента національної самосвідомості особистості є: її прагнення належати до конкретної національної спільності й взаємодіяти з іншими представниками цієї спільності; прагнення особистості до високої оцінки та самооцінки себе як представника й суб'єкта конкретної нації, що виявляється в її, зумовленій цим прагненням поведінці; а також самоздійснення особистістю власного національного «Я» засобами особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй. Основним результатом розвитку національної самосвідомості є цілісне та інтегроване національне «Я», що є системою усвідомлених уявлень та емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як представника і суб'єкта нації, носія її цінностей.

З оглядом на окреслене стрижневою метою психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку визначено актуалізацію таких конструктивних дій і вчинків цієї особистості, які зумовлюють позитивні зміни її національного «Я-образу», емоційно-ціннісного ставлення до себе як представника конкретної нації та інших її представників зокрема, а також національного «Я» в цілому. Зокрема важливим є набуття особистістю знань щодо своєї та інших націй, специфічних якостей їх представників, особливостей національної мови, історії, культури, звичаїв, традицій, релігійних уподобань, території, умов проживання тощо. Набуття цих знань, а також їх активне відтворення у спільних взаємодіях з іншими представниками своєї нації призводить до позитивних змін у національному «Я» особистості. Завдяки участі в таких взаємодіях особистість періоду юності здатна самостійно сконструювати власну систему національних цінностей, образ конкретної нації, а також виробити своє емоційно-ціннісне ставлення до національно-психологічних якостей її представників, приймаючи для себе найбільш цінні з них, що об'єктивуються у вербалізаціях, діях і вчинках цієї особистості.

Обґрунтування програми формуального експерименту здійснювалося з оглядом на положення, що задекларовані в Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді. Теоретичним підґрунтям авторської програми стали наукові позиції вчених щодо розвитку самосвідомості особистості (І. Д. Бех, 2003;

І. С. Булах, 2004; С. Д. Максименко, 2006 та ін.) та національної самосвідомості особистості (М. Й. Боришевський, 2003, 2012; В. П. Москалець, 1996, 1998; Д. О. Тхоржевський, 1998 та ін.). Засадничими для авторського психологічного супроводу були положення особистісно орієнтованого виховання (І. Д. Бех, І. С. Булах) і психології юнацтва (Е. Еріксон, Г. Крайг, В. С. Мухіна, Л. А. Снігур, В. Ю. Хотинець та ін.).

Психологічний супровід є актуальним і соціально значущим напрямком психологічної діяльності, основна мета застосування якого в межах нашого дослідження полягала в оптимізації процесів національного самоусвідомлення, національного самоствердження, національної самореалізації та національно-психологічної саморегуляції юнацтва. У період юності успішність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів зумовлено ефективністю взаємодій викладачів і кураторів студентських груп із молоддю.

Психологічний супровід, що передбачає постійні взаємодії викладачів і кураторів студентських груп із юнацтвом, застосовувався в експериментальній групі. Взаємодії зі студентами контрольних груп мали ситуативний характер. Стрижневою метою організації та впровадження розробленого психологічного супроводу став розвиток складових і форм національної самосвідомості особистості юнацького віку та актуалізація її потенціалів задля національної самореалізації. Завдання психологічного супроводу полягали у сприянні якісним змінам у структурних складових національної самосвідомості юнацтва, підвищенні синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості в юності.

Розроблений психологічний супровід позиціонується як розвивально-виховна програма «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності». Загальною метою зазначеної програми є спільні взаємодії викладачів і кураторів студентських груп вищого навчального закладу. Тривалість розробленої програми – один-два навчальних роки. Психологічний супровід розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку містить такі етапи: психологічної діагностики, виявлення специфіки розвитку компонентів національної самосвідомості та її епіцентру, національного «Я» юнаків і юнок; визначення сили і напрямку

взаємозв'язків національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» особистості цього періоду; обґрунтування методології, вибір і впровадження методів супроводу.

Об'єкт емпіричного дослідження – національна самосвідомість юнацтва, основними характеристиками якої є: низький рівень здатності особистості до національної саморефлексії; низький рівень ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, носія її цінностей; низький рівень ціннісного ставлення особистості до інших представників своєї нації; низький рівень здатності особистості до національно-психологічної саморегуляції. Предметом емпіричного вивчення є якісні трансформації структурних складових національної самосвідомості особистості юнацького віку, зміни сили і напрямку взаємозв'язку національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» юнацтва.

Після реалізації першого етапу розпочинався і проводився другий етап психологічного супроводу, який було присвячено організації та визначенню заходів і методик цього виду психологічної діяльності задля розвитку складових та форм національної самосвідомості особистості періоду юності, що було стрижневою метою формувального експерименту.

Важливе місце у програмі психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва було надано низці профілактичних і розвивальних методик, які застосовувалися з метою розширення меж національного простору особистості як представника нації, усвідомлення юнаками і юнками власного національного «Я», особистих прагнень національної самореалізації, а також спрямування їх на конструювання особистої стійкої системи національних цінностей.

Основною метою впровадження профілактичних заходів була оптимізація процесів навчання і виховання студентства задля розширення меж національного простору особистості як представника нації, активізації психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в період юності (національної саморефлексії, національної самоідентифікації, національно-психологічної особистісної саморегуляції, національного-психологічного відокремлення), якісного змінювання складових національної самосвідомості юнаків і юнок. Відзначимо, що першочергово оптимізація застосовувалася у процесі навчання студентської мо-

лоді таким навчальним дисциплінам як: українська мова, історія України, етнопсихологія, соціальна психологія. Разом із тим, як у процесі навчання, так і виховання, зі студентами було проведено низку бесід, що охоплювали наступні теми: український національний характер, національні цінності, національна ідея, національні інтереси, українська нація та її ознаки, толерантність у ставленні до представників інших націй (національний простір особистості як представника нації); національне самовизначення, національна ідентичність (когнітивний компонент національної самосвідомості особистості); національна гідність, національна самоповага, конструювання системи національно-особистісних цінностей, ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації (емоційно-ціннісний компонент національної самосвідомості особистості); прагнення національного самоствердження, спрямованість особистості на національну самореалізацію (регулятивний компонент національної самосвідомості особистості).

Теоретичним підґрунтям психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності стали вихідні принципи вивчення цього складного процесу (принцип національної самототожності особистості в юності; принцип об'єктивації національного «Я» особистості періоду юності; принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності), що обґрунтовані в межах авторського інтегративно-ціннісного підходу. З оглядом на окреслені принципи, порушення розвитку національного «Я» особистості юнацького віку відбивається на процесах національного самопізнання, національної самоідентифікації, національної самореалізації. Тому, змістове розширення та якісне покращення всіх структурних складових національної самосвідомості особистості є запорукою успішності розробленого психологічного супроводу. Стимуляція національної самосвідомості юнацтва згідно з обраним напрямком зумовлює підвищення ступеня складності національної саморефлексії й чіткості національної самоідентифікації, а в кінцевому результаті призводить до ускладнення компонентів національної самосвідомості особистості, досягнення збалансованості їх розвитку.

Усвідомлення викладачами вищих навчальних закладів і кураторами студентських груп значущості розвитку національного «Я» в особистості періоду юності підвищує результативність

психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості цього періоду. Адже, у руслі обраної нами методології, провідною метою такого супроводу є розвиток цілісного та інтегрованого національного «Я», що будучи ядром національної самосвідомості, є основою успішності національного самовизначення, національно-психологічної саморегуляції та національної самореалізації особистості юнацького віку. Підкреслимо, що результативність розробленого психологічного супроводу засвідчують ускладнення структурних складових національної самосвідомості особистості періоду юності.

Засадами реалізації психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості молоді були знання психології особистості періоду юності. А саме, потреба юнацтва у глибокому осмисленні суспільних і національних процесів, усвідомленні значущості власної участі в цих процесах та визначенні такої особистої позиції, що становитиме цінність для суспільства, нації; важливість конструювання стійкої інтегрованої системи особистісних цінностей, важливе місце з-поміж яких належить національним; спрямованість у майбутнє. Нагадаємо, що в період юності національне самовизначення є складним процесом самоусвідомлення особистістю себе як суб'єкта певної нації, що конкретизується у такій новій особистій позиції, яка має цінність для цієї національної спільноти. Окреслене новоутворення відбивається на всіх структурних складових самосвідомості особистості. Отже, у період юності самовизначення особистості як представника і суб'єкта конкретної нації стосується конструювання особистої позиції, що становитиме цінність для цієї нації та буде спрямовувати поведінку цієї особистості у просторі внутрішньонаціонального буття та міжнаціональних взаємодій крізь призму її національно-особистісних цінностей.

У юнацькому віці становлення національної самосвідомості особистості суттєво залежить від розвитку її національної свідомості та світогляду. Адже, як уже наголошувалося вище, синергійність національного аутостереотипу (що є конструктом національної свідомості) з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» сприяє підвищенню результативності національної самосвідомості юнацтва. Труднощі в розвитку національного самовизначення юнаків і юнок пов'язані з неузгодженістю щойно зазначених конструктів.

Розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності уможлиблюється завдяки ускладненню її когнітивного та емоційно-вольового аспектів розвитку. Зокрема за допомогою логічного мислення і високого рівня рефлексії, юнаки та юнки здатні аналізувати соціальний простір, важливою складовою якого є національний простір особистості як представника. Високий рівень розвитку мисленнєвих операцій і саморефлексії сприяє поглибленню національно-психологічного самоаналізу, уможлиблює конструювання образу власного національного «Я», полегшуючи водночас визначення молоддю особистої позиції в зазначеному просторі. Суттєвий вплив на розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності здійснює значущий інший представник (чи представники) певної нації. Зазвичай, це представник тієї ж нації, до якої себе зараховує і юнак. Розвиток національного «Я» особистості відбувається у процесі її ідентифікації зі значущим іншим представником своєї нації. Окреслені новоутворення, що стосуються національного самовизначення і національної рефлексії юнацтва, інтенсифікують процес конструювання цілісного інтегрованого національного «Я» та власної позиції в національному просторі особистості як представника нації.

Підкреслимо, що реалізації поставлених на етапі формувального експерименту завдань сприяло дотримання як основних положень особистісно орієнтованого національного виховання, так і положення щодо необхідності цілісного розвитку національної самосвідомості юнацтва. Важливою складовою програми психологічного супроводу стала низка розвивально-виховних заходів, розвивальних методик, ігор і вправ.

Із метою розвитку національного простору особистості як представника нації, що виявляється в розширенні меж національної свідомості юнаків і юнок, проводилися лекції, бесіди, диспути, конференції, волонтерські заходи, флеш-моби, уроки мужності, зустрічі з учасниками бойових дій за територіальну цілісність держави та волонтерами, відзначалися національні свята (День Соборності України, День Гідності і Свободи, День Збройних Сил України та ін.); застосовувалися тренінгові вправи «Розповідь від імені національної страви (національного одягу, національного звичаю, традиції та т. ін.)» [4, с. 143–144]; організовувалися групові дискусії, мозкові атаки, брейнстормінги за темами «Співвідношення понять «нація», «етнос» і народ»», «Сутність національної свідо-

мости (національної самосвідомості, національної ідентичності)», «Витоки розвитку національної свідомості (національної самосвідомості, національної ідентичності)», «Національні герої: минуле та сьогодення» та т. ін.; вільні дискусії за темами «Якою буде українська нація через 10 (20, 50, 100) років?»; децентралізовані (поляризовані, що передбачають вільний і примусовий вибір точки зору; з обміном поглядами на проблемне питання; із синтезуванням аргументів; із взаємним обміном ролями) групові дискусії, мозкові атаки, брейнстормінги [2] за темами «Моя позиція, як представника української нації, якщо мій гість – представник іншої нації», «Як я буду презентувати особисту позицію, як представника своєї нації, в інших (європейських, американських, східних) країнах, з-поміж представників інших націй» та т. ін.; на навчальних заняттях із етнопсихології було поставлено ряд проблемних завдань і запитань із національної та етнічної психології [1, с. 149–203]. Розвитку навичок конструктивного міжкультурного діалогу й толерантного ставлення до представників інших націй сприяло використання тренінгових вправ «Знайомство в аеропорту» [4, с. 150–151], «Ланцюжок стереотипів» [1, с. 199–200], тренінгової гри «Діалог культур» [4, с. 186–188].

Задля збагачення когнітивного компонента національної самосвідомості особистості періоду юності організовувалися диспути, прес-конференції, вільні групові дискусії, мозкові атаки, брейнстормінги за темами: «Я – суб'єкт своєї нації», «Моє національне «Я», «Мої національно-особистісні цінності», «Яким я стану, як суб'єкт української нації, через 5 (10, 20) років?» та т. ін., проводилися вправи «Історія мого імені» [4, с. 142–143] та ін.

Із метою розвитку емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості особистості періоду юності застосовувалися диспути, прес-конференції, вільні групові дискусії, мозкові атаки, брейнстормінги за наступними темами: «Чому я пишаюся своєю національною належністю?», «Що засвідчує мою національну гідність, національну самоповагу?», «Які національні цінності стійко вкоренилися в моїй особистісній системі цінностей?», моделювання ситуацій «Мої емоційні переживання, почуття як представника іншої нації (японської, італійської та ін.)».

Розвиток регулятивного компонента національної самосвідомості особистості юнацького віку здійснювався з використанням диспутів, прес-конференцій, вільних групових дискусій, мозкових

атак, брейнстормінгу за такими темами: «Важливість національної належності в сучасному світовому просторі», «Моя позиція як суб'єкта своєї нації та носія її цінностей», «Шляхи моєї національної самореалізації» та т. ін.

Висновки. Отже, до програми психологічного супроводу «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності» інтегровано низку розвивальних вправ і заходів, стрижневою метою яких є активізація когнітивно-емоційної та регулятивної сфери юнацтва. Результативність цієї програми зумовлюється наявністю в навчально-виховному процесі часу, потрібного для проведення охарактеризованих вище методик, а також бажанням молоді брати в ній участь. Перспективним для наукового вивчення є розробка тренінгу з розвитку національного «Я» юнацтва.

Література:

1. Савицька О. В. Етнопсихологія : навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Каравела, 2015. – 264 с.
2. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. Л. Смульсон. – К., 2002. – 36 с.
3. Співак Л. М. Інтегративно-ціннісна парадигма як методологічний засіб вивчення генези національної самосвідомості особистості в юності Л. М. Співак // Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції [«Особистість і суспільство: методологія і практика сучасної психології»], (Луцьк, 18 травня 2015 р.) / М-во освіти і науки України, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. – С. 24–26.
4. Татарко А. Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии : учеб.-метод. пособие [Текст] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 238, [2] с.